

A. GIRDENIS

PRIDĖTINIS *h*- SENUOSIUOSE LIETUVIŲ RAŠTUOSE — PRIEGAI DĖS ŽENKLAS?

Neseniai Z. Zinkevičius (žr. *Baltistica* XX(2) 151 tt.) pamėgino rimčiau paaiškinti, kodėl kai kurie žodžiai mūsų senovės raštuose kartais rašomi su grafema *h*- prieš absoliučios žodžio pradžios balsę. Keliamo hipotezė, kad taip imta rašyti dėl kalbų sąveikos ir tam tikrų ano meto šviesuomenės tarties įgūdžių.

Pagrindinė šio aiškinimo idėja ir kryptis, be abejo, teisinga: tik kalbų kontaktų sąlygomis Mažvydas, Daukša ir kiti lietuvių raštijos pradininkai galėjo įsivesti grafemą, to meto tarmėse neturėjusią fonologinio atitikmens. Taip pat akivaizdu, kad tokio rašymo tendenciją turėjo skatinti fonetinio ir grafinio svetimės kilmės žodžių vaizdo svyravimai.

Priėmus šią gerai pagrįstą bendrąją mintį, savaime iškyla klausimas, kaip aiškinti konkrečius *h*- pridėjimo atvejus, nes jie neatrodo visai atsitiktiniai, nors ir smarkiai svyruoja.

Pirma, bent jau Daukšos „Postilėje“ vartojamus *adynos*, *eretiko* ir pan. tipo skolinčius vien pagal *h*- regularumą galima suskirstyti į dvi „stilistines“ klases: „liaudiniai“ skoliniai čia beveik ištiesai rašomi be laukiamo *h*-, o „knyginiai“ – tik su *h*-. Iš 52 *adynos* pavartojimų tik 3 (t. y. 5,8%) turi šią raidę: *O búwo tikrái hadína bešta ir tamfibes tápusios est' per wifsq žemę net' ik dewintós hadinos | ir faule užtemo* 173_{18,19}, *už temo fáulę pusedienói | per ížtiffsas tris hadinás arbá wálandas po wiffá žemę* 180₂₉¹. Tuo tarpu visai nuosekliai rašoma tik *heretikas* 68₃₅, *Héretikiškų* 248₄₆, *Hérėfis* 303₁₂, *Historiá* 144₄ – be *h*- nepavyko rasti nė vieno šios rūšies pavyzdžio.

Antra, neknyginiuose (t. y. iš originalo tekstų nepaimtuose) žodžiuose pridėtinio *h*- vartojimas irgi paklūsta tam tikriems – dažniausiai distribuciniams ir statistiniams – dėsningumams. Smulkiau šiuo atžvilgiu ištyrus Daukšos „Postilę“, matyti, kad tikrai atsitiktinis čia gali būti tik rašymas *haißkių* (*iifái twárdes nūg tų haißkių nūdemų* 314₄₂), – kitais atvejais ši priebalsė daugiau ar mažiau reguliari.

1. Praktiškai visada (97,6% visų atvejų) su *h*- rašomi *ūkio* šeimos žodžiai (išimtį sudaro vienintelis parašymas: *idánt' anfái daguiėiis vkinikas nieko musímp' paf-*

¹ Krinta į akis, kad visais atvejais, kur *adyna* turi *h*-, kalbama apie tą pačią situaciją – saulės užtemimą.

mirdufsio <...> ne pamatitu 33₁₄²⁾, pavyzdžiui: Nes' žmogus hūkinikas yra W. Diéwas wiffagáliš | Téwas musų daġuiëis šenafis ir gęraffis hūkinikas | kurió hūkis yra daġus ir žeme 93₄₁₋₄₂, patógi yra karalífte daġú žmógui hūkinikai 92₃₄, Ir éme murmêno prieß hūkiniką 93₇, turi W. Christu fakiót' <...> Hūkinikai ir hukinikes gęrai redídami ir taisídami ßeimina sáwą 413₄₃, mókflą apgręže ant' tu žemeiëių dáiktų | ant' hūkinikawimu 385₆₋₇.

2. Gana dažnai (61,5% visų atveju) pridėtinį *h-* turi įvairios ožio formos: *neczįsti kaip' ho žei 209₃₉, ánis afierawoio ho žius ir áwinus 465₁₆, Rúþikimesig <...> idant' nebutumbime ho žëis 86₁₇, gáno ho želus sawús 177₄₉ (plg.: Dámanta gal' wienok' ožio krauiu imąktint': bet' ßirdį žmogaus pikto | nei krauiu ožio | nei krauiu awinelo nekalto <...> imąktintis ne nor dūtis 508₅₁).*

3. Iš 7 erelio pavartojimų su *h-* rasti 4 (57,1%), pvz.: *tęnai furinkfis ir herélei 372₁₉, kurių kaip' heręloi (t. y. heręlų) giwénimas daġuié 375₂₇ (plg.: žinomas dáiktas | iog Erélis augþcžeus skradžioia | neg wifsi páukþcžey 43₂₄).*

4. Lygiai pusė oro pavyzdžių (t. y. 22) parašyta su *h-* ir tiek pat – be šios priebalsės, plg.: *hōras žaibáis | ir perkūnais <...> teip' báišús busi 7₁₅, páukþcžei hōro atéit' | ir giwēna ant þakų io 86₃₉, ir wifšús elementús | žemę | wándeñi | hōra | kaip' wáþką iztirpís 8₃₁, iztrēmę hōran' wifšús Ministrús 141₁₀ (plg.: pámetei pokóiomis io <...> ir gīwį láuko | ir páukþcžius ôro 521₁₂, gūli namūšé ôru nūtrektas 73₁₉, Wieþpatį Jėzų iþwēde óran' | ir parōde žídamus 170₁₉).*

5. Pagaliau 5 atvejais iš 12 (41,7%) *h-* pasitaikė skolinysje ūmas „protas, išmintis (myśl, rozum, umysł, дума)“, – tikriausiai sakant, „formulėje“ iš (*viso*) ūmo: *izg (wiffo) hūmo táwo 322₅, 323₄₇, 324₁₁, 330₄₂, izg wifšós dūþios tawós | ir izg wifso hūmo táwo 342₁₁ (plg.: žwáke yra ūmas ir iþmintis mūfų 559₃₅, ßwiesibe vmo mūfų yra kaip' werfme 559₄₉).*

Nesunku pastebėti, kad visi savo kilmės žodžiai, rašomi su *h-* prieš kirčiuoto ilgojo skiemens balsio arba dvibalsio grafemas, turi tvirtapradį absoliučios žodžio pradžios balsį, plg.: *hūkis = ūkis, hūkinikas = ūkininkas, ho žius = óžius, hōras = óras, net haiþkių = sen. áiškių³.*

Skolinys ūmas kirčiuotuose šaltiniuose fiksuojamas su tvirtagale priegaide, t. y. ūmas⁴, bet Daukšos tarmėje jo šaknis galėjo ir nebūti cirkumfleksinė. Apie tai, kad slavizmai gali turėti ir akūtą, rodo, pavyzdžiui, *biesas, Póvilas, svietas* ir kt., taip pat

² Kudzinovskis (Kudzinowski Cz. Indeks-słownik do „Daukšos Postilė“. – Poznań, 1977, t. 2, s. 367) dar pateikia *ūkinikas 390₆*, bet nurodytoje vietoje Daukša iš tikrųjų rašo *Ir páf-kui to sugrižo hūkinikas metú sawú 390₆*.

³ Senovinę „baritoninę“ šio žodžio paradigmą iki šiol dar rodo vns. vard. *áiškus, -i*, tarm. vns. kilm. *áiškaus* ir kt. (LKŽ I³ 43; Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. – V., 1981, t. 2, p. 24).

⁴ Žr., pvz., Fraenkel LEW II 1162.

tarminiai variantai *kūčios* / *kūčios*, *šviėžią* / *šviežią* ir t. t. Šiuo konkrečiu atveju akūto realumą rodytų tos pačios kilmės lat. *uōma* (Mülenbachs-Endzelīns LVV IV 419) ir žemaičių „dzūkų“ *ūmas* (tarm. *ū·ms* End, Jdr) „smarvė, dvokas“. Be to, akūtui čia atsirasti galėjo padėti originalo pradinė forma: b.-r. *ym* ar le. *um* liuvio ausiai ir dabar skamba kaip tvirtapradžiai žodžiai; poveikį *ūmo* priegaidei galėjo daryti ir savos kilmės būdvardis *ūmas*.⁵

Taigi protetinė grafema *h*- Daukšos „Postilėje“ tam tikrais atvejais yra fakultatyvus akūto ženklas. Tokios išimtys, kaip *herélei*, šiai išvadai neprieštarauja, nes čia *h*- rašomas trumpame nekirčiuotame skiemenyje⁶. Cirkumfleksiniuose (neabejotiniuose ar bent įtariamuose) skiemenyse *h*- prie pradinio ilgojo balsio nededamas, pvz.: *ola* 309₃₄, *Onná* 562₃₉, *Onnós* 52₂₇, *ôpus* 145₄₇⁷, *vžimo* 6₈.

Vadinasi, Daukšos „Postilei“ galima formuluoti tokią grafinę „generatyvinę“ taisyklę:

$$\emptyset \rightarrow h \left| < - \left[\begin{array}{l} + \text{balsis} \\ + \text{ilgasis} \\ + \text{akūtinis} \end{array} \right] >$$

Šiai taisyklei požymis [+kirčiuotas] nereikalingas, kadangi *h*- pasitaiko ir prieškirtniame skiemenyje, pvz.: *hoželús* 177₄₉, *hožéi* 209₂₂, *horé* 214₃ (*pasáulis horé líksminas*). Labai norėtusi tikėti, kad Daukšos tarmėje prieškirtniame skiemenyje akūtas dar nebuvo visai neutralizuotas, bet, deja, grafema *h*- gali būti dirbtinai apibendrinta pagal kirčiuotus šaknies alomorfus.

Priebalsės *h*- rašymą prieš ilgųjų akūtinių skiemenų balsę galima paaiškinti tam tikrais fonetiniais ir sociolingvistiniais motyvais.

Kaip žinoma⁸, liuvių kalboje žodžio pradžios akūtiniai balsiai po fonologinės ar fizinės pauzės dažnai tariami su vadinamuoju kietuoju prataru (knaklautu) – nefonologiniu glotaliniu sprogstamuoju garsu [ʔ], pvz.: *óras* = [ʔó·ras], *ážuolas* = [ʔá·žuolas], *ýla* = [ʔí·la] ir t. t. Iš žemaičių tarmės magnetofono įrašų galėčiau pa-

⁵ Beje, Chilinskio biblijoje (Naujajame testamente) ir šis žodis bei jo vediniai rašomi su *h*-: *humq* 368₁₃, *humej* 382₈ „ūmai“ (= sen. *ūmai*). – Cit. iš: Kudzinowski Cz. Biblia Chylińskiego: Nowy testament. – Poznań, 1964, t. 3: Indeks, s. 142.

⁶ Kodėl šis žodis taip rašomas, nelengva pasakyti. Gal Daukša (dėl panašumo į lenk. *orzé*?) jį laikė „egzotišku“ skoliniu? – Tiesa, prisiminę het. *ħaras* „erelis“ (žr. Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Тбилиси, 1985, т. 1, с. 158, т. 2, с. 489, 538), galėtume spėlioti, kad čia gal fiksuojamas koks indoeuropiečių laringalo pėdsakas. Bet tai, žinoma, būtų ne mokslo hipotezė, o gryniausia fantazija.

⁷ Priegaidė ne visai aiški (žr. Skardžius P. Daukšos akcentologija. – K., 1935, p. 146).

⁸ Гирденис А., Пупкис А. Акустические характеристики слоговых интонаций литовского языка. – В кн.: Преподавание иностранных языков: Тезисы докладов. Минск, 1971, с. 81.

teikti daugybę šio reiškinių pavyzdžių: ?á.ugâ·u pas tiêwùs, ?ú·kie Trk, bõ·rmuô·sùs torîes – ?ê.lgùs lig žèmê· Krt, kørê·m – ?ú·kis, kurî·ms – dàlis dõ·utę Tl, ?àštouně·s <...> ?árklě·s bõ.wə Všov. Šio garso realumą taip pat rodo eksperimentai⁹ ir, svarbiausia, tam tikri tarmių diachronijos faktai. Pavyzdžiui, kai kur šiaurės žemaičių šnektose pastebėta sakant vū·ktê·is „ūktis, niauktis“, bet ū·kanà; šiaurinių panevėžiškių šnektose¹⁰ vietomis sakoma jiěšmõ „iešmą“, bet ienõs „ienos“. Atsirasti protetiniams v-, j- akūtinuosiuose skiemenyse, be abejo, trukdo kietasis prataras (kitaip tariant, tai, kad dažnai tariama [?ú·kanà], [?ienõs]).

Kietojo prataro hipotezę remia ir Daukšos *h*- distribucija.

Jau senokai pastebėta, kad glotalinis sprogimas lietuvių kalbos tarmėse dažniausiai pasitaiko tarp balsių¹¹. Tai matyti kad ir iš šių žemaičių tarmės pavyzdžių: kè·tâ·sîs i žė·mę ?õrvus pasedê·rps Kv, ė·nõ – matâ·u ?â.ukštõ kap šâ·ukštõ, ?ê.lgõ kap smê.lgõ Plng, bã.ĩ.sê· ?êlgã· lâ·ukte, jẽ·zâ·u! Trk, õ·ns pavẽ·rtõ ?àvenêlõ Pln. Kaip tik tokio vartojimo tendenciją rodo Daukšos „Postilės“ *h*- labiausiai svyruojančios rašybos žodyje (*h*)oras¹². Po ankstesnio žodžio absoliučios galūnės balsio (pozicijoje [V# –], pvz.: ižtrêmę hõran' 141₁₀) *h*- turi 59,1% (*h*)oro pavartojimų, o po priebalsinės galūnės ([C# –], pvz.: pasãulis horé likfminas 214₃) – tik 40,9%; priešingai, be *h*- pirmuoju atveju (pvz.: stõwi õrę 72₁₆) randama tik 31,8% pavyzdžių, o antruoju (pvz.: pâukþcius õro 521₁₂) – 68,2%. Statistinis *u* kriterijus¹³ ($u=1,84 > u_{0,1}$) leidžia kalbėti apie palyginti dėsningą polinkį dažniau rašyti *h*-intervokalinėje pozicijoje. Vadinasi, *h*- tikrai galima laikyti grafema, kuria Daukša kartais žymėdavo glotalinį sprogimą, lydintį akūtinę priegaidę.

Raidės *h* pasirinkimą kietajam pratarui nėra sunku suprasti. Pirma, tai buvo raidė, lietuviams neturėjusi realios foneminės vertės. Antra, tų laikų lietuvių inteligentams turėjo būti žinoma (ypač dėl pradžioje minėtų kalbinių kontaktų), kad ta raidė paprastai reiškia tam tikrą užpakalinės artikuliacijos (gérklinį arba veliarinį) garsą¹⁴. Trečia, apibendrinti *h*- kaip fakultatyvų akūto ženklą galėjo skatinti

⁹ Kaip jau rašyta (Girdenis A., Pupkis A. Pietinių vakarų aukštaičių priegaidės. – In: Eksperimentinė ir praktinė fonetika. V., 1974, p. 119), nupjovus segmentatoriumi žodžių grõžĩ, dõras pradinius priebalsius ir pačią balsio pradžią (t.y. atsiradus būdingam akustiniam glotalizacijos požymiui – staigiam perėjimui nuo pauzės prie garso), girdėti õžĩ, õras.

¹⁰ Filol. m. kand. Kazimiero Garšvos informacija.

¹¹ Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. – V., 1966, p. 124.

¹² Į tokią galimybę mano dėmesį atkreipė doc. Vladas Žulys.

¹³ Skaičiuota pagal: Урбах В. Ю. Статистический анализ в биологических и медицинских исследованиях. – М., 1974, с. 186.

¹⁴ Tai, kad ir nefonologiniam garsui gali būti ieškoma grafinio atitikmens, rodo stichiškai pradėjusių rašyti vaikų mėginimai pritaikyti kokią raidę tokiems garsams, – pavyzdžiui, glotaliniam sprogimui, girdimam neiginyje [nè?e] (mano jaunesnysis sūnus, būdamas penkerių metų, rašydavo NEKE).

akūtinųjų skiemenų laringalizacija bei glotalizacija, kuri anksčiau gal buvo labiau paplitusi negu dabartinėse šnektose. Pagaliau, ketvirta, baigiant reikėtų dar pridurti, kad, sprendžiant iš žemaičių tarmės įrašų, [h] (taip pat kitos jo atmainos: [γ], [×] ir pan.), kaip nedistinktyvinis garsas, ne taip jau retai ištariamas vietoj kietojo prataro. Ypač jis dažnas akūtinės prigimties skiemenyse, bet, suprantama, pasitaiko ir kitais atvejais, pvz.: *pàskõ·u tũjã·u hã·rklũš gañã·u* Pln, *p“õns važiniesẽ·s kãtorẽ·s tãtã· hãrklẽ·s* Žr, *pĩ·lẽs jie jau kas lũ·ps pẽrĩ·s, haugĩ·ns, jau kalakõ·tu – nẽ·* Pln, *tàs tẽn izbũ·dã·wã hẽlgã·* Kv, *dãbã· hẽ·tã·m ve·izietę – dẽg!* Gršl, *hãnẽ·i tẽn tu grũ·dũ· mãžã· tegã·un* Vks, *ę hãš jau šnã·pšęs nẽ·sõ ẽ·jẽs* Kal, *nà-tẽ·p ... hãrtẽ·i, bet ę nã-tẽ·p tũolẽ·i* Plng, *tẽkrã· hãnũo dãi.ẽņes ĩ·r ẽšrašĩ·tãs* Kal¹⁵.

Tai, kad ir kietasis, ir *h* tipo prataras neretai pasitaiko ne tik prieš akūtinuosius, bet ir prieš trumpuosius (ypač kirčiuotus) balsius (cirkumfleksiniuose skiemenyse jis visai atsitiktinis), galbūt bent iš dalies paaiškina ir *herelių* tipo parašymus (plg. p. 199).

ПРОТЕТИЧЕСКИЙ *h*- В СТАРОЛИТОВСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ — ЗНАК СЛоговой ИНТОНАЦИИ?

Резюме

Графическая протеза *h*- в „Постилле“ М. Даукши перед гласными долгого ударного слога обозначает акутовую (резкую, нисходящую) слоговую интонацию, ср.: *ho žius = ó žius* „(вин. п. мн. ч.) козлов“, *hõras = óras* „воздух, погода“, *hũkis = úkis* „хозяйство“, *hũkinĩkas = úkinĩkas* „хозяин“. Графема *h*- приспособлена для данной цели потому, что в абсолютном начале слова акутированные гласные факультативно произносятся с твердым (иногда — и с *h*-образным) приступом — артикуляцией, в известной степени родственной согласному типу *h*, встречаемому в соседних языках.

¹⁵ Šie faktai žemaičių tarmėje taip vėlai tepastebėti, be abejo, todėl, kad juos čia nesitikėtą išgirsti.